

Р. А. Трифонов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Метамова: теоретичні аспекти дослідження

Трифонов Р. А. Метамова: теоретичні аспекти дослідження. Розглянуто метамову як мовну універсалью та важливий феномен людської комунікації. Проаналізовано базові терміни, що використовуються в дослідженнях метамови, здійснено огляд різновидів цього явища, котрі виділяють у сучасній лінгвістиці. Продемонстровано, що великим пізнавальним потенціалом наділене розуміння метамови не лише як технічного засобу оптимізації спілкування, а і як прагматичного компонента вислову, а також носія культурних, соціальних, психологічних ознак дискурсу.

Ключові слова: *метамова, метамовна рефлексія, оптимізація комунікації, прагматично марковані засоби.*

Трифонов Р. А. Метаязык: теоретические аспекты исследования. Рассматривается метаязык как языковая универсалия и важный феномен человеческой коммуникации. Проанализированы базовые термины, используемые в исследованиях метаязыка; представлен обзор разновидностей этого явления, выделяемых в современной лингвистике. Продемонстрировано, что значительным познавательным потенциалом наделено понимание метаязыка не только как технического средства оптимизации общения, но и как прагматического компонента высказывания, а также носителя культурных, социальных, психологических признаков дискурса.

Ключевые слова: *метаязык, метаязыковая рефлексия, оптимизация коммуникации, прагматически маркированные средства.*

Tryfonov R. A. Metalanguage: Theoretical Aspects of Study. Metalanguage is considered as language universal and important phenomenon of human communication. Basic terms used in metalanguage studies are analyzed, the kinds of this phenomenon differentiated by today's linguistics are surveyed. It is demonstrated that great informative potential is possessed by metalanguage understanding as not only technical means of communication optimization, but pragmatic component of statement as well as bearer of cultural, social, psychological attributes of discourse.

Key words: *metalanguage, metalingual reflection, optimization of communication, pragmatically marked means.*

Метамовний (металінгвальний) вимір вербально-комунікативної діяльності, тобто здатність людини висловлюватися про саму ж мову за допомогою лінгвальних засобів, — це невід'ємний складник володіння мовою та її повсякчасного використання, він визначає таку властивість мови, як (само) рефлексивність. Ця властивість, за сучасними твердженнями науковців, є однією з семіотичних універсалій людської мови [33:21; 62:133]. Розуміння природи та ролі метамови «безпосередньо пов'язане з відповіддю на питання: що становить собою знання мови і яким чином це знання застосовується мовцем у конкретних процесах повсякденного мовного спілкування?» [62:131]. Очевидно, що метамова супроводжує функціонування мови в різних дискурсах. Використання металінгвальних засобів як інструментів осмислення мови в ході індивідуального розвитку людини починається дуже рано — дитина каже: «*Це*

називається X» або «*Це називається не X, а Y*», тож серед перших суджень і речень, які формулює людина, цілком типовими є метамовні [64:VII]. Надалі метамова лишається одним із феноменів реалізації людини як мовної особистості протягом усього її життя. Попри таку універсальність явища, і нині в ході цілеспрямованого активного теоретичного опрацювання метамови, з'ясування її функціональної специфіки та інших питомих рис унаочнюється великий масив проблем і недосліджених ділянок. Метою пропонованої статті є огляд теорії метамови, аналіз зробленого в галузі функціонального навантаження метамовних засобів і накреслення проблемних полів для наукової перспективи.

В осмисленні метамови вагомі теоретичні підвалини й термінологічні дефініції заклав Р. Якобсон [65; 66]. Дослідник наголошував: «Метамова — це не тільки необхідний науковий інструмент, що його використовують

логіки та лінгвісти; він відіграє також важливу роль у нашій побутовій мові» [65:356]. У цитованій праці Якобсон звертається для унаочнення до прецедентного тексту п'єси Мольєра і метамовного епізоду в ній: «Подібно до того, як мольєрівський Журден говорив прозою, не знаючи про це, ми застосуємо метамову, не усвідомлюючи метамовного характеру наших операцій» [там само]. Фокусуючи увагу на метамовних виявах у спілкуванні, Р. Якобсон обстоював існування окремої метамовної функції серед шести базових функцій вербальної комунікації (поряд із референційною, емотивною, поетичною, конативною та фатичною) [65:357]. Нині метамовну функцію фіксують у переліку функцій мови (або комунікації) в оглядових працях та підручниках із загального мовознавства [див., напр.: 22:299; 45:11], що свідчить про достатню популярність такого погляду і його визнання.

Слід звернути увагу, що в працях Р. Якобсона, де йдеться про метамову, названа функція ілюструється передусім випадками недостатнього розуміння, коли один зі співрозмовників потребує уточнення, тлумачення сказаного («*I don't follow you — what do you mean?*» — запитує адресат; сам же адресант, запобігаючи цьому, питає: «*Do you know what I mean?*»). Характерно, що дослідник у дужках дає метамовній функції другу назву «тлумачна» або «пояснювальна» (glossing) [65:356]. Можна говорити, що саме з усвідомлення особливої комунікативної природи такого типу ситуацій поставало уявлення про метамову як специфічний феномен.

Із проблем рецепції тексту і ролі метаза-собів у цьому процесі розпочинає свою працю — також засадничу в досліджуваній ділянці — А. Вежбицька [2]. Але дослідниця використовує інший термін — «метатекст», бо він безпосередньо корелює з терміном «текст». Авторка цілеспрямовано розділяє явища, які стоять за двома спільнокореновими терміноодинацями, винесеними в назву її роботи. Вона навіть стверджує, що у свідомості реципієнта виникає «двоголосся», тож маємо справу з «двотекстом» (власне повідомлюване + експліцитні чи імпліцитні метаоператори на зразок *починає, наголошує, повторює, додає* — у формі третьої особи з погляду реципієнта або те саме в першій особі з точки зору мовця). Як бачимо, А. Вежбицька приділяє велику увагу ролі метатексту в організації, структуруванні тексту. Але в роботі йдеться не тільки про це, оскільки авторка усвідомлює: «Метатекстові нити мо-

жуть виконувати найрізноманітніші функції. Вони прояснюють “семантичний візерунок” основного тексту, з'єднують різні його елементи, підсилюють, скріплюють» [2:421].

Слід зазначити, що А. Вежбицька розуміє метатекст широко, виявляючи його ознаки як в експліцитних, так і в імпліцитних структурах; щодо останнього, то в її інтерпретації метатекстовий зміст мають твердження на зразок польського «*On jest dosyć chudy*» [2:408]. Авторка вбачає в таких випадках те, що «мовець указує на дистанцію щодо окремих елементів (слів) у реченні», і схильна інтерпретувати їх так: «*Знай, що можна сказати, що він худий*»; «*Не думай, що треба сказати сильніше (“дуже же худий”)*». Так ми виходимо на вельми широке (можливо, що й зашироке) розуміння металінгвальних явищ, бо проблема метатексту змикається з проблемою авторегулювання експресивності вислову і навіть ширше — вибору номінації, по суті — однією з центральних проблем мовознавства (стилістики, прагматики, дискурсології).

Зіставмо позиції Р. Якобсона і А. Вежбицької. Попри відмінність термінології, не викликає сумніву, що для обох вагоме значення має комунікативна спрямованість металементів у висловлюваннях: в описах досліджуваних явищ науковці відштовхуються від реальних комунікативних ситуацій, подекуди вельми схожих. Водночас існування термінів «метамова» і «метатекст» вимагає прояснення кореляції між ними. Це питання є доволі складним. На поверхні лежить варіант співвіднести термінологічну пару з відомою дихотомією «мова / мовлення» (бо текст — це мовленнєвий феномен), тобто вважати так: метамовним є все те, що спрямоване на системні характеристики мовних одиниць (наприклад: «*Слово гламур прийшло в Україну декілька років тому і стало показником не професійності чи харизми людини, а всього-на-всього зовнішнього вигляду і стилю життя*» [<http://gk-press.if.ua>]), а метатекстовим — те, що спрямоване на функціональні характеристики мовних одиниць у конкретних ситуаціях уживання (наприклад: «*Україна стала глобальною країною, від України залежить доля планети, і це твердження у Великій Британії не сприймається як перебільшення*» [<http://umoloda.kiev.ua>]). Але якщо в наведених випадках диференціація двох понять очевидна й нескладна, то існує цілий масив фактів, щодо яких такої однозначності немає і не може бути. За приклад тут можна взяти проаналізовані в низці попередніх моїх робіт, наприклад [53], метакоме-

нтарі про пафос. Здається, що кваліфікація вислову як пафосного суто мовленнєва, тобто метатекстова; проте варто погодитися, що багато в чому вона зумовлена системними властивостями мовних одиниць, їхніми конотаціями (і тому як пафосне може бути марковане навіть одне окреме слово). Тож диференціація метамови і метатексту може бути однозначно здійснена лише на деяких ділянках; водночас, визнаючи текст усе ж таки мовним явищем (таким, що породжене за допомогою мовних засобів) і абстрагуючись від сосюрівської дихотомії, я схильний вважати слово «метамова» універсальним, гіперонімічним на рівні коментування номінативних властивостей і вживань мовних знаків різного обсягу. Натомість термін «метатекст» корисний в описі деяких часткових випадків коментування мовленого; також він, безперечно, незамінний у термінологічному апараті теорії інтертекстуальності, що є все ж іншою, хоч і дотичною проблемною ділянкою науки.

Комунікативна спрямованість досліджуваних явищ викликала до життя термін «метакомунікація». У найзагальніших рисах, за М. Макаровим, метакомунікація становить ту частину спілкування, що спрямована на саме спілкування в цілому або на різні його аспекти [28:197]. Мотивом метакомунікації називають прагнення впорядкувати комунікативний процес, здійснити його без збоїв і з якнайвищою ефективністю [10:80], а її конститутивними ознаками — аналітичність, асиметричність, суб'єктивність, рефлексивність та ін. [10:82]. Дещо ширше, ніж у суто технічно-утилітарних категоріях, розуміє явище Л. Гуревич: «Метакомунікація як результат осмислення попереднього комунікативного акту спрямована на опис самої ситуації спілкування, її оцінку» [8:148]. Загалом можна сказати, що метакомунікація є ніби проекцією метатексту на комунікативний процес, коли в метатекстових елементів актуалізуються комунікативні функції. Так, на думку дослідників, у метакомунікації увага зосереджується на перлокутивному ефекті вислову, враженні адресата і його реакції [8:149–150; 29:9]. Таким чином, відбувається вихід на ключові поняття прагматики, тож логічним є й постання терміна «метапрагматика» [68; 70; 71]. Вводячи поняття «метапрагматична рефлексія», В. Кашкін та К. Шиліхіна відзначають, що вона «необхідна для “моніторингу” дискурсу» і полягає в тому, що носії мови оцінюють мовленнєві дії як співрозмовника, так і свої власні [17:15]; як приклад метапрагматичної рефлексії дослідники розглядають

контексти, у яких експліковано поняття «ввічливість» та «іронія». Цілком очевидно, що складники метапрагматики можуть бути дуже різноманітними — їхній спектр настільки ж широкий, як і спектр суб'єктивних інтенцій, котрі може закласти у вислів мовець або відчитати з вислову реципієнт. Але в будь-якому разі ситуації, у яких мовець експлікує прагматичні характеристики свого або чужого мовлення, привертають увагу особливою «подвійною» прагматикою, закладеною в них.

Хоча наявні кілька близьких термінів, що позначають явища типу «мовець говорить про саму ж мову», є підстави не вбачати в такій ситуації термінологічної надлишковості: кожна терміноодиниця має свою специфіку і репрезентує певну грань досліджуваного феномену. При цьому, звісно, корисною буде диференціація термінів, їх якнайчіткіше окреслення. З-поміж чотирьох оглянутих вище одиниць із компонентом «мета-» найширше значення має термін «метакомунікація», оскільки метамова є «ресурсом, потрібним для метакомунікації», а остання «не обмежується мовою, а може бути реалізована також іншими семіотичними способами» [67:127–128]. Що ж до решти термінів, то варто вважати поняття «метамова» загальнішим, а «метатекст» і «метапрагматика» — частковими, такими, що висвітлюють метамовні явища в певному аспекті.

Метамова у вербальній активності людини має дуже розмаїті форми та вияви. Металінгвальний характер притаманний таким явищам, як наукове дослідження мови, її нормування, лінгводидактика, редагування текстів, обговорення теоретичних і практичних проблем перекладу тощо. Наприклад, пошук у масиві англомовних дослідницьких праць показав, що термін «metalinguage» найчастіше застосовується саме в лінгводидактичних контекстах. Перелічені галузі належать до наукової сфери або наближені до неї. Водночас «за межами “залізної завіси” офіційної лінгвістики метамовний компонент діяльності не зникає. Понад те, саме найвний користувач мови є первинним лінгвістом» [11:81]. Існують найрізноманітніші форми реалізації ненаукового, побутового знання про мову, і останнім часом у лінгвістиці, зокрема в російській, спостерігається активізація інтересу саме до «побутової метамовної свідомості» [35:5–24], «побутових уявлень про мову», «наївної лінгвістики» [18; 35:25–36], «народної лінгвістики», або «фольк-лінгвістики» [34; 35:40–51; 39]. Навіть побіжний погляд на вже зроблене в цій сфері та на поставлені

проблеми переконує, що маємо надзвичайно широку ділянку для досліджень. Якщо метамова в нормативних і лінгводидактичних формах спрямована на стандартизацію образу мови, її закріплення у свідомості людей в усталеному вигляді, то наївна (побутова, повсякденна) лінгвістика являє собою неосязний конгломерат суб'єктивностей, який, попри всю свою неформленість і нестандартизованість, сильно впливає на дискурсивні практики в низці сфер — не лише в традиційній розмовно-побутовій комунікації чи інтернет-спілкуванні, а й, наприклад, у публіцистиці, масово тиражованій через медіа.

Неоднорідність метамови в дискурсі відображено в спробах класифікації різновидів метамовних явищ. Значущим для аналізу дискурсу є поділ метакомунікації на внутрішню (в оригіналі «включённую») і зовнішню, що його запропонував В. Кашкін [16]. Ідеться про те, що внутрішні метакомунікативні вислови супроводжують і підтримують процес основної комунікації, стосуються саме його, натомість зовнішні скеровані на такі об'єкти дискурсу, які до процесу комунікації безпосередньо не залучені, а просто зберігаються в когнітивній базі комунікантів. І. Вепрева поділяє метамовні вислови на комунікативні і концептуальні; перші з них реагують на комунікативну напругу і здійснюють контроль на рівні породження мовлення, другі реагують на концептуальну напругу в мовленнєво-мисленнєвій діяльності й виникають на рівні превербального етапу формування вислову [4:103]. Ця типологія також важлива для аналізу конкретного мовленнєвого матеріалу.

Вислови про мову можуть мати різний характер залежно від того, чого саме стосуються елементи знань, котрі вербалізуються в дискурсі автора: від мови загалом як феномену до певних окремих її елементів. З огляду на це в одній із моїх статей [54] запропоновано виділяти три рівні метамовної рефлексії, які ще раз окреслю й тут. Існує метамовна рефлексія макрорівня, яка охоплює ті випадки, у яких особа говорить про мову взагалі: «*Мови — як люди: живуть поруч себе, співіснують, підглядають за сусідами, переймають, запозичують*» (Ю. Андрухович) [http://www.unian.net]. Далі, метамовна рефлексія субрівня допомагає здійснювати дискурсивне орієнтування всередині мови як системи, у її підсистемах. У полі зору мовця серед таких підсистем можуть опинитися різні й неоднорідні пласти: наукова термінологія, поетична мова, політична мова, сленг, нецензурна лексика тощо: «*В керівних кабі-*

нетах і надалі панує те всемогутнє у своїй неокочирності “язичіє”, що його так багато і повно (хоч словника укладай!) зафіксував на своїх плівках майор Мельниченко» (О. Ірванець) [http://tyzhden.ua]. Нарешті, мікрорівень металінгвальних висловів стосується окремих мовних одиниць, наприклад: «*Я б узагалі в XXI столітті такого слова, як “інтелігенція”, не вживала. У тому сенсі, який у нього вкладають наші чиновники, воно років на двадцять застаріло. Це радянський феномен*» (О. Забужко) [http://www.unian.net]. Ці три рівні метамовної рефлексії корелюють із трьома напрямками в соціолінгвістиці, які теж можна назвати рівнями: це макросоціолінгвістика, медіосоціолінгвістика і мікросоціолінгвістика [див. 32:16–17].

Немає усталеності в найменуванні мінімальної одиниці метамовного рівня в дискурсі. Тут існує ціла низка термінів з різною чіткістю дефініцій, прикметники «метамовний» або «метакомунікативний» поєднуються з такими іменниками: засіб, одиниця, компонент [29], елемент [5:15; 44:308], вислів / висловлювання [24; 43; 48; 60], коментар [12; 23; 58], маркер [5:20]. Уживаються також терміни з префіксоїдом, відповідно, без означення: метаоператор [3; 20], метапоказник [5]. І. Вепрева обґрунтовує й активно застосовує термін «рефлексив» [4], у якому акцентовано породження метамовного явища внаслідок рефлексії мовця, а отже, наголос переноситься з технічних аспектів мовлення (пояснення й тлумачення) на когнітивні та психолінгвістичні виміри, що є актуальним у контексті загальної антропоцентричної спрямованості сучасної лінгвістики. Така значна кількість термінів природна — передусім тому, що метамовні одиниці не мають чіткої прив'язки до конкретного рівня мови, формально бувають вельми різноманітними. Проте варто відзначити і спроби диференціації термінів. Так, розрізняють поняття «метапредикативний оператор», «метатекстовий оператор» і «метатекстовий коментар»: до першого типу належать одиниці на кшталт вищезгаданого *dosyć* із праці А. Вежбицької, до другого і третього — елементи на зразок *tak naprawdę* і *prawdę mówiąc* відповідно; усі вони в термінології М. Жабовської об'єднуються терміном «метатекстові вирази» [72:181]. Є. Козлова стверджує, що метаоператор входить до складу рефлексива [20:9]. Інколи виникає потреба в складніших термінах для кваліфікації особливого типу явищ: так, у низці випадків є підстави говорити про інтертекстеми з метамовним компонентом

[56]; І. Куликова та Д. Салміна вводять поняття металінгвістичної комунікативної ситуації (МКС) і виділяють два її різновиди: текстову (Т-МКС) і дискурсну (Д-МКС). Названі авторки розглядають у наукових і навчальних текстах, наприклад, такі Т-МКС: введення терміна, розмежування термінів, уточнення терміна, історія терміна, оцінка терміна тощо [25:104–157]; такі Д-МКС: робота зі словниками термінів, вивчення лінгвістичної літератури та ін. [25:157–240]. Поняття МКС може бути плідним у розв'язанні питання про умови та обставини, у яких активізується метамова в текстах і комунікативних фрагментах різної спрямованості, не лише наукового й навчального різновидів.

Наприкінці цитованої вище класичної статті А. Вежбицька зазначила: «Видається, що кількісний і якісний “внесок” метатексту в текст є одним з істотних показників стилістичних відмінностей» [2:421]. Якщо розуміти метатекст як сукупність засобів метамовного рівня різного типу, то маємо визнати: дослідницький потенціал, закладений у цю коротку прикінцеву формулу теоретичної розвідки, є надзвичайно великим. На нинішньому етапі здійснюються активні, але в багатьох ділянках лише початкові кроки у з'ясуванні специфіки метамовної рефлексії в різних стилях та дискурсах.

В українській лінгвістиці поки що помітним є акцент на вивченні метамовних явищ макрорівня, часто на матеріалі мови фольклору та художньої літератури [див., напр.: 14; 15:280–281; 49; 50; 51]. У галузі лінгвокультурології вагомим результатом опрацювання ментальних образів *слова, мови* на широкому культурно-історичному тлі стала монографія Н. Мех [31]. У дослідженні метамовної рефлексії субрівня особливо докладно описано металінгвальні аспекти соціально важливих мовних явищ — тих ідіомів, опрацювання яких активізувалося в пострадянській Україні у зв'язку з переглядом цілої мовознавчої парадигми. Так, Л. Ставицька у своїх студіях жаргону та інших видів мовного субстандарту приділила значну увагу метамовному сприйняттю зазначених пластів [46]. Те саме можна сказати про вивчення суржику, яке здійснили Л. Ставицька у співавторстві з В. Трубом, а також Л. Масенко, А. Брацький [30; 47; 63]. Що ж до мікрорівня, то це поле досліджень на матеріалі української мови сьогодні є дуже широким і майже всуціль неопрацьованим. А отже, ця ділянка потребує цілеспрямованого вивчення, яке дасть змогу

описати важливі риси української мовної особистості в просторі різних дискурсів.

Сучасні тенденції в дослідженні метамовних явищ полягають значною мірою саме в з'ясуванні дискурсивної специфіки останніх. Так, досліджують метамовну рефлексію діалектоносія [35:189–211; 42], роль метамови в дитячому мовленні [27; 35:211–219]. Дуже специфічною є метамова на мікрорівні в художньому дискурсі: з одного боку, вона вплітається в естетичну функцію слова і допомагає її додатковій реалізації, з другого — репрезентує звичайне сприйняття мови в межах «наївної лінгвістики», про що вже йшлося вище [1; 13; 21; 23; 61]. Метамовна рефлексія письменників та інших помітних персоналій лінгвокультурного простору нації і людства реалізується також в епістоляріці, надаючи важливий матеріал для дослідження індивідуальної мовної картини світу [24; 38]. Своєрідний характер мають метамовні механізми, що функціонують у науковій, освітній [25; 43], професійній [9] комунікації.

На особливу увагу, без сумніву, заслуговує метамовна рефлексія в тих дискурсивних практиках, де вона репрезентує не лише комунікативний, персонологічний чи когнітивний, а й соціальний вимір дискурсу. Ідеться, зокрема, про політичну мову. М. Голєв розглядає метамовні міркування про елементи політичного дискурсу в контексті проблематики широкої галузі знання — побутової лінгвополітології. У статті, що задає аспекти досліджень у цьому напрямі, автор зазначає: «Метамовні рефлексії вельми типові в контексті обговорення політичних питань. Вони нерідко виникають у дискусіях пересічних носіїв мови, коли необхідно уточнити зміст політичних термінів або тез. Характерні рефлексії учасників різних політичних форумів щодо мови першоджерела, культури мовлення опонентів, міркування про мову взагалі і свою індивідуальну мову зокрема, оцінка якості перекладу, заглиблення в етимологію термінів» [6]. Як бачимо, коли феномен деталізується, він розгалужується на доволі різні явища, кожне з яких по-своєму характеризує дискурс і картину світу мовної спільноти. Настільки ж різноманітні й функції метамовних висловів у побутово-політичному дискурсі: «Крім інформативно-аргументативної функції (полягає в уточненні змісту, коментуванні тощо [...]), вони виконують функцію сугестивну (маніпулятивну, у тому числі через софістичний дискурс, ігрову, у тому числі фатичну, художню)» [7:31]. Структура наведеної цитати й матеріал самої статті показує-

ють, що названі функції часто переплітаються, виявляються в комплексі, тобто метамовні політичні вислови мають складну природу й вимагають уважного вивчення. Роль метамовних рефлексивів у політичному дискурсі О. Шейгал бачить у зниженні або знятті інформаційної ентропії, що слід розуміти як «корекцію повідомлення в бік уточнення, наближення до істини», бо в політичному дискурсі часто «адресант прагне у своїх інтересах маніпулювати мовною свідомістю адресата і здійснює “зашифровувальні” дії, а адресат мусить вести тлумачну та прогностичну діяльність унаслідок маніпулятивних дій адресанта» [59]. Крім того, відзначимо, що метамовні коментарі акцентують невідповідність фрагментів політичного мовлення стилістичним і/або комунікативним критеріям і нормам. Важливим також є момент дискурсивного позиціонування: метамова може слугувати відчуженню від суб'єктів політики й конструюванню дискурсивного образу автора-скептика [52].

На матеріалі пострадянської публіцистики І. Вепрева переконливо показала відображення в метамові широкого спектра цінностей і пріоритетів певної епохи [4]. Увага до метамови публіцистики не викликає сумнівів щодо актуальності й видається одним із дослідницьких пріоритетів: вона і сприяє створенню стильових портретів [54], і прояснює функціонування засобів впливу та реакцію на них адресата [19:260–261], і стає складником дослідження когнітивної структури таких важливих ментальних утворень, як медіаконцепти [36:22–23].

Останнім часом дослідження метамовних фактів виявляють іще одну тенденцію — до деталізації. Так, здійснюється вивчення семантичних властивостей і дискурсивних функцій окремих метамовних операторів та коментарів (*в хорошем смысле слова, солодке слово, буквально, de facto*) [3; 56; 57; 69]. Науковці розглядають контекстуальні умови та

причини метамовної експлікації засобів і прийомів, як-от: метафора [19; 26], тавтологія [37]. Незважаючи на те що значна частина досліджень метамови на мікрорівні спрямована на рефлексію над лексичними одиницями, дослідники цілком слушно наголошують, що важливі властивості мовного знака та суб'єктивні настанови мовця реалізуються і в граматичних компонентах вислову [13; 41]. О. Ремчукова виділяє на граматичному метамовному рівні такі явища, як граматична рефлексія (співвідносна з мотивацією), граматичний символізм (співвідносний із концептуалізацією) та граматичний психологізм (співвідносний із проявами індивідуальності) [41:195–196]; варто погодитися з дослідницею, що абстрактні граматичні категорії за межами науки мовці осмислюють у прагматичному контексті [41:196]. Та й загалом метамовні вислови часто мають яскраво виражену прагматичну спрямованість, і те, у який спосіб вона створюється з декларативною, маніпулятивною або подібною метою, також є важливим завданням студій, об'єктом яких стають металінгвальні складники дискурсу [40; 55]. Такі часткові розвідки сприяють розумінню багатогранної природи метамови та її місця в дискурсі, а також її зв'язку з когнітивними структурами суб'єктів дискурсивної взаємодії.

Наукове розуміння метамовних явищ на сучасному етапі стрімко переходить межі сприйняття їх як суто технічних засобів для оптимізації спілкування. Окреслюються стилістичний, прагматичний, психолінгвістичний, соціолінгвістичний аспекти, дослідження яких слугує кращому вивченню організації дискурсу. Це дає змогу бачити не лише конструювання оптимальної комунікації, а й глибокі форми реалізації цінностей та настанов, притаманних особистості, соціогрупі, часу, культурі.

Література

1. Андрусенко Е. А. Метаязыковая рефлексия в художественных текстах В. П. Астафьева : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е. А. Андрусенко. — Кемерово, 2012. — 27 с.
2. Вежбицка А. Метатекст в тексте / Анна Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. VIII : Лингвистика текста. — М. : Прогресс, 1978. — С. 402—421.
3. Вепрева И. Т. Роль метаоператора *в хорошем смысле слова* в создании идеализированной картины мира / И. Т. Вепрева // *Respectus Philologicus*. — 2012. — Iss. 21 (26). — С. 98—109.
4. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 384 с.
5. Голев Н. Д. Вариативно-интерпретационное функционирование текста (к вопросу о расширении границ лингвистической вариантологии) / Н. Д. Голев, Л. Г. Ким // *Вестн. Челябин. гос. ун-та*. — 2009. — № 27 (165) : Филология. Искусствоведение. Вып. 34. — С. 12—20.

6. Голев Н. Д. Обыденная лингвополитология: проблемы и перспективы / Н. Д. Голев // Современная политическая лингвистика. — Екатеринбург, 2011 : [электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics1/golev-11.htm>
7. Голев Н. Д. Обыденный политический дискурс: метаязыковой и металингвистический аспекты / Н. Д. Голев // Политическая лингвистика. — 2013. — № 4 (46). — С. 30—37.
8. Гуревич Л. С. Коммуникация и метакоммуникация в диалектике познания / Л. С. Гуревич // Вестн. Иркутского гос. лингв. ун-та. — 2009. — № 2. — С. 148—155.
9. Дубровская Т. В. Метакоммуникативная деятельность судьи в структуре судебного дискурса (на материале русского и английского языков) / Т. В. Дубровская // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты : коллективная монография / отв. ред. Н. Д. Голев. — Ч. IV. — Кемерово, 2012. — С. 273—287.
10. Дубровченко Е. М. Специфика метакоммуникации как особого типа общения / Е. М. Дубровченко // *Lingua mobilis*. — 2011. — № 2 (28). — С. 79—82.
11. Дуфва Х. Метаязыковой компонент языкового сознания / Х. Дуфва, М. Ляхтеэнмяки, В. Б. Кашкин // Языковое сознание: содержание и функционирование. XIII Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. — М., 2000. — С. 81—82.
12. Дядечко Л. А. Рекламні тексти в українській національно-мовній картині світу / Л. А. Дядечко // Мовні і концептуальні картини світу. — 2010. — Вип. 30 : [электронный ресурс]. — Режим доступа : http://elibrary.nubip.edu.ua/5901/1/L.Dyadachko_St_NUBIP.pdf.
13. Смеляненко Г. В. Метамовна рефлексія як засіб актуалізації ірреально-модальних форм / Ганна Смеляненко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. — Вип. 24. — Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2012. — С. 105—110.
14. Єрмоленко С. Я. «Якби ти знав, як багато важить слово...» // Мова і українознавчий світогляд / С. Я. Єрмоленко. — К., 2007. — С. 291—296.
15. Калашник В. С. Мовно-естетичні знаки *душа* — *печаль* — *слово* у поетичному світі Ліни Костенко / В. С. Калашник, Л. Г. Савченко // Людина та образ у світі мови : вибр. статті / Володимир Калашник. — Х., 2011. — С. 277—282.
16. Кашкин В. Б. Метакоммуникация в пространстве обыденного и научного познания : [электронный ресурс] / В. Б. Кашкин. — Режим доступа : <http://kachkine.narod.ru/KashkinRu.html>
17. Кашкин В. Б. Метапрагматическая рефлексия по данным национального корпуса русского языка: неуместная ирония и холодная вежливость / В. Б. Кашкин, К. М. Шилихина // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты : коллективная монография / отв. ред. Н. Д. Голев. — Ч. 3. — Кемерово, 2010. — С. 15—22.
18. Кашкин В. Б. Научные теории и бытовые представления о языке: история и перспективы исследования / В. Б. Кашкин // Обыденное метаязыковое сознание и наивная лингвистика : межвуз. сб. науч. статей / отв. ред. А. Н. Ростова. — Кемерово ; Барнаул, 2008. — С. 30—44.
19. Ким Л. Г. Интерпретационное функционирование метафоры в публицистическом тексте / Л. Г. Ким, Т. Р. Сагдиев // Вестн. Кемер. гос. ун-та. — 2012. — № 4 (52), т. 3 : Филология. — С. 258—263.
20. Козлова Е. Е. Заимствования как объект метаязыковой рефлексии рядовых носителей русского литературного языка (начало XXI века) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е. Е. Козлова. — Томск, 2012. — 26 с.
21. Кондратенко Н. В. Елементи ігрового дискурсу в художньому тексті неklasичної парадигми / Н. В. Кондратенко // Вісн. Одеського нац. ун-ту. — Сер. : Філологія. — 2012. — Т. 17, вип. 4. — С. 75—80.
22. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. / М. П. Кочерган. — 3-тє вид. — К. : Академія, 2008. — 464 с.
23. Кравцова Т. А. О некоторых типах метаязыкового комментария (на материале художественных текстов) / Т. А. Кравцова // Филология и человек. — 2012. — № 2. — С. 129—135.
24. Куварова Е. К. Реализация языкового самосознания личности в эпистолярных текстах / Е. К. Куварова // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : материалы III Междунар. науч. конф. / сост. Т. С. Пристайко. — Дніпропетровськ : Пороги, 2007. — С. 138—141.
25. Куликова И. С. Введение в металингвистику: лингвистическая терминология в коммуникативно-прагматическом аспекте / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. — СПб. : САГА, 2002. — 352 с.
26. Кураш С. Б. Фрагмент корпусного исследования концепта «метафора»: метафора и ее антитиподы / С. Б. Кураш // Компьютерная лингвистика: научное направление и учебная дисциплина : сб. науч. статей. — Вып. 2. — Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2012. — С. 63—67.

27. Магерарова Ю. Ю. Метаязыковая рефлексия в детской речи / Ю. Ю. Магерарова // Вестн. Сев.-Вост. гос. ун-та. — Вып. 8. — Магадан, 2007. — С. 59—63.
28. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. — М. : Гнозис, 2003. — 280 с.
29. Мануйлова Е. О. Прагматические функции метакоммуникативных компонентов высказывания в немецком публицистическом дискурсе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е. О. Мануйлова. — Тамбов, 2013. — 23 с.
30. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком / Лариса Масенко. — К. : Києво-Могилянська акад., 2011. — 135 с.
31. Мех Н. О. Лінгвокультурогема ЛОГОС у науковій, релігійній та художній картинах світу / Наталія Мех. — К., 2011. — 410 с.
32. Мечковська Н. Б. Об'єкти і напрями в соціолінгвістичних дослідженнях (досвід систематизації) / Ніна Мечковська // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. філол. — 2006. — Вип. 38, ч. II. — С. 13—20.
33. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика / Н. Б. Мечковская. — Изд. 2-е, испр. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 207 с.
34. «Народная лингвистика»: взгляд носителей языка на язык : тез. докл. междунар. науч. конф. / отв. ред. Е. В. Головки. — СПб. : Нестор-История, 2012. — 100 с.
35. Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты : коллективная монография / отв. ред. Н. Д. Голев. — Ч. 1. — Кемерово ; Барнаул, 2009. — 400 с.
36. Орлова О. В. Дискурсивно-стилистическая эволюция медиаконцепта: жизненный цикл и миромоделирующий потенциал : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / О. В. Орлова. — Томск, 2012. — 43 с.
37. Остапенко Т. С. Тавтология в «наивной лингвистике» / Т. С. Остапенко // Вестн. Иркутского гос. лингв. ун-та. — 2010. — № 3. — С. 45—51.
38. Подъяпольская О. Ю. Интровертивная адресованность эпистолярного текста как отражение в нем черт дневниковых записей (на материале писем Ф. Кафки) / О. Ю. Подъяпольская // Вестн. Челябин. гос. ун-та. — 2013. — № 20 (311) : Филология. Искусствоведение. Вып. 79. — С. 77—80.
39. Полиниченко Д. Ю. Политические мифологемы фольк-лингвистики / Д. Ю. Полиниченко // Политическая лингвистика. — 2010. — № 4 (34). — С. 196—202.
40. Радбиль Т. Б. Метаязыковой комментарий как средство манипуляции адресатом / Т. Б. Радбиль // Логический анализ языка. Адресация дискурса / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М. : Индрик, 2012. — С. 411—423.
41. Ремчукова Е. Н. Грамматика и рефлексивный дискурс / Е. Н. Ремчукова // Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика / Тартуский ун-т ; каф. рус. яз. — Новая сер. — VIII : Языковые функции: семантика, синтактика, прагматика. — Тарту, 2002. — С. 181—197.
42. Ростова А. Н. Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири) / А. Н. Ростова. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 2000. — 193 с.
43. Рябих Л. М. Особливості метакомунікативних висловлень в англomовній академічній лекції / Л. М. Рябих // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2010. — № 930 : сер. : Романогерм. філологія, вип. 64. — С. 115—119.
44. Селіванова О. О. Основы теории мовної комунікації / О. О. Селіванова. — Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2011. — 350 с.
45. Семчинський С. В. Загальне мовознавство : підруч. для вузів / С. В. Семчинський. — К. : Вища шк., 1988. — 328 с.
46. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціяція української мови / Леся Ставицька. — К. : Критика, 2005. — 464 с.
47. Ставицька Л. О. Суржик: суміш, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти : [зб. наук. праць]. — К. : Пульсари, 2007. — С. 32—120.
48. Стародворская Е. В. Метаязыковое высказывание как средство воплощения иронической интенции // Сибирский филологический журнал. — 2010. — № 1. — С. 168—172.
49. Сухенко В. Г. Світ слова А. Малишка / В. Сухенко // Культура слова. — К., 2013. — Вип. 78. — С. 34—37.
50. Сухенко В. Г. Слово як лінгвопоетична домінанта ідіостилю Дмитра Білоуса / В. Г. Сухенко // Філологічні науки : зб. наук. праць. — Суми, 2008. — С. 160—165.
51. Сюта Г. М. «Твої слова у казку одягнулись...» (слово-образ *мова* в сучасній діаспорній поезії) / Г. Сюта // Культура слова. — К., 2010. — Вип. 73. — С. 94—102.

52. Трифонов Р. А. Вербальные элементы политического дискурса как объекты метаязыковой рефлексии в современной украинской публицистике / Р. А. Трифонов // Политическая лингвистика. — 2014. — № 1 (47). — С. 200—204.
53. Трифонов Р. А. Деякі прагматичні особливості вибачень за пафос у блогосфері (на матеріалі слов'янських мов) / Р. А. Трифонов // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 41—49.
54. Трифонов Р. А. Метамовне позиціонування в публіцистиці Олександра Ірванця / Р. А. Трифонов // Лінгвістика : зб. наук. праць. — Луганськ : Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2013. — № 1 (28). — С. 166—173.
55. Трифонов Р. А. «Незнання слова» як прагматична метамовна декларація / Р. А. Трифонов // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. праць. — Вип. 11. — Дніпропетровськ, 2012. — С. 108—116.
56. Трифонов Р. А. «Солодкі слова» в сучасному українському медіадискурсі / Р. А. Трифонов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2012. — № 1014 : сер. Філологія, вип. 65. — С. 86—91.
57. Храковский В. С. Буквально два слова о слове *буквально* / В. С. Храковский // Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика / Тартуский ун-т ; каф. рус. яз. — Новая сер. — VIII : Языковые функции: семантика, синтактика, прагматика. — Тарту, 2002. — С. 282—291.
58. Черняк В. Активные процессы в русской речи начала XXI века и синонимия / Валентина Черняк // *Studia Slavica Savariensia : Nyelvészeti és irodalmi folyóirat = Journal of linguistics and literary sciences.* — 2008. — № 1–2. — С. 73—80.
59. Шейгал Е. И. Рефлексивы в политической коммуникации / Е. И. Шейгал // Теоретическая и прикладная лингвистика. — 2002. — Вып. 3 : Аспекты метакоммуникативной деятельности : [электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tp11999.narod.ru/index/0-57>
60. Шопін П. Ю. До проблеми категоризації метамовних висловлювань / П. Ю. Шопін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 866 : сер. : Романо-герм. філологія, вип. 59. — С. 145—152.
61. Шумарина М. Р. Язык в зеркале художественного текста : Метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы / М. Р. Шумарина. — М. : Флинта, Наука, 2011. — 328 с.
62. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада / Г. М. Яворська. — К., 2000. — 285 с.
63. Bracki A. Surżyk: historia i terażniejszość / Artur Bracki. — Gdańsk : Wyd-wo Un-tu Gdańskiego, 2009. — 273 s.
64. Cappelen H. Language Turned on Itself : The Semantics and Pragmatics of Metalinguistic Discourse / Herman Cappelen and Ernie Lepore. — Oxford Univ. Press, 2007. — X + 169 p.
65. Jakobson R. Closing Statement: Linguistics and Poetics / Roman Jakobson // *Style in Language* / ed. by Thomas A. Sebeok. — Cambridge, Mass. : MIT Press ; N. Y. — L. : Wiley, 1960. — P. 350—377.
66. Jakobson R. Metalanguage as a Linguistic Problem // Jakobson R. *The Framework of Language* / Roman Jakobson. — Ann Arbor : Univ. of Michigan, 1980. — P. 81—92.
67. van Leeuwen T. Metalanguage in social life / Theo van Leeuwen // *Metalanguage : Social and Ideological Perspectives* / ed. by A. Jaworski, N. Coupland, D. Galasiński. — Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 2004. — P. 107—130.
68. *Metapragmatics in Use* / ed. by W. Bublitz, A. Hübler. — Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins Publishing Company, 2007. — 301 p.
69. Milewska B. *De facto* jako wyrażenie metatekstowe / Beata Milewska // *Poradnik Językowy.* — 2011. — № 2. — S. 24—35.
70. Shilikhina K. Metapragmatic evaluation of verbal irony by speakers of Russian and American English / Ksenia Shilikhina // *Research in Language.* — 2012. — Vol. 10.3. — P. 299—312.
71. Verschueren J. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use / Jef Verschueren // *Pragmatics.* — 2000. — Vol. 10.4. — P. 439—456.
72. Żabowska M. Hierarchia wyrażen metatekstowych / Magdalena Żabowska // *Linguistica Copernicana.* — 2009. — № 2. — S. 179—189.